

De grote variatie in thema's maar ook binnen de thema's betekent dat lezers zich gewoonlijk tot een paar artikelen zullen beperken, en dat is jammer. Anderzijds laat juist deze verscheidenheid zien hoe breed het werkgebied is waarbinnen Simon Groenveld zijn sporen heeft nagelaten.

Cor Trompetter

Pollmann, J., Spicer, A. (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke* (Studies in medieval and reformation traditions 121; Leiden, Boston: Brill, 2007, xiii + 305 blz., €99,-, ISBN 978 90 04 15527 5).

Men zou denken dat het inmiddels weinig origineel is een bundel over vroegmoderne opinievorming en identiteit te openen met de these van Jürgen Habermas, waarin het ontstaan van het publieke debat in de achttiende eeuw wordt geplaatst. In het geval van dit *Festschrift*, ter ere van de eminente Britse historicus Alastair Duke (*1941), is deze gedachte niet op zijn plaats. Dit tonen de beide redacteuren Judith Pollmann en Andrew Spicer al in de eerste zinnen van hun beknopte introductie aan. Zo constateren zij dat de door Habermas gehanteerde tijdsaanduiding nog niet zo lang wordt weersproken, hoewel reeds geruime tijd bekend is dat er ook vóór de achttiende eeuw sprake was van publieke meningsvorming. Vrij recente theorieën over staatsvorming, confessionalisering en secularisering zouden evenwel naadloos aansluiten op de these van Habermas en hierdoor de discussie niet hebben gestimuleerd. Zo zou de toenemende staatsmacht in Europa, ook op de terreinen van cultuur en religie, het ontstaan van het publieke debat in de weg hebben gestaan. De kritiek op dit idee wordt vervolgens helaas amper uitgewerkt. Nu is een bundel met voornamelijk bijdragen over de opstandige Nederlanden ook niet het meest geschikte medium om deze veronderstelling Europabreed te bekritisieren. In de Republiek ontbrak immers de centraliserende vorst en waren er andere kerkelijke verhoudingen dan in de omringende landen. Maar ook met de Nederlanden, waarvan een deel wel het vorstelijke gezag behield, valt natuurlijk een en ander te onderbouwen.

De veertien bijdragen in deze bundel corresponderen qua periode bijna allemaal met het onderzoek van Alastair Duke: de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. Alleen het afsluitende artikel van Jonathan Israel, over Hugenoten en de reacties rond 1700 op Pierre Bayles pleidooi voor godsdienstvrijheid, valt wat dit betreft buiten de boot. Zo ook ten dele het openingsartikel van Hugh Dunthorne. Deze auteur combineert de oudere historiografie over de Opstand met de verbeelding van de Nederlandse rebellie in het Duitse romantische theater rond 1800. Dunthornes bijdrage had dan ook de hekkensluis van de bundel kunnen zijn, gezien de chronologische indeling die gehanteerd lijkt te zijn. Door deze indeling komt de lezer bovendien met het eerstvolgende essay, van Andrew Pettegree, opnieuw buiten de Nederlanden terecht, iets wat gecamoufleerd wordt met de vage titel 'A

Provincial News Community in Sixteenth-Century Europe'. Bedoeld wordt hier het Franse Rouen in de jaren 1540. Pettegree ondersteunt met zijn pionierswerk over de productie van nieuwsbrieven in deze stad niettemin de gedachte van vroege publieke opinievorming.

In Paul Regans bijdrage gaat de aandacht vooral uit naar het identiteitsbesef in de Nederlanden, aan de hand van cartografisch en chorografisch materiaal. Volgens de auteur was de invloed van dit materiaal halverwege de zestiende eeuw nog slechts beperkt, aangezien de markt ervan in de kinderschoenen stond. Hierna volgen de essays van Henk van Nierop over (oorlogs)geruchten in de periode 1566-1578 en van Juliaan Woltjer over de discrepantie tussen het landsheerlijke beleid en de feitelijke ketterijvervolging in de jaren 1550. Voor het thema vroegmoderne opinievorming is Van Nierops artikel een geschikte start, omdat het grootste deel van de bevolking in de zestiende eeuw nog vooral door geruchten werd gemobiliseerd. Het is begrijpelijk dat contemporaine kroniekschrijvers zulke geruchten via gezaghebbende bronnen bevestigd wilden zien, hoewel ook deze uiteraard leugens konden bevatten.

De Nederlandse Opstand en het Twaalfjarig Bestand vormen ook het decor in de resterende bijdragen. Gustaaf Janssens biedt met het door Alva aangekondigde generaal pardon van 1570 een vervolg op het artikel van Woltjer en Guido Marnef behandelt het debat over de in Brabant gekoesterde privileges. Door het verloop van de Opstand zouden loyaliteiten botsen en in verschillende richtingen verschuiven. Dit laatste ging zowel ten gunste van de eigen stad of regio als in de richting van een Noord-, Zuid- of overkoepelend Nederlands gevoel. Aan de hand van allerlei soorten media wordt dit geïllustreerd: openbare brieven (Nicolette Mout), politieke prenten (Andrew Sawyer), literaire teksten (Joke Spaans en Judith Pollman), regionale geschiedenissen (Raingard Esser) en zelfs gebrandschilderde kerkraden (Andrew Spicer). Sawyer schrijft dat de Statenvergaderingen, die in de pamfletten veelvuldig voorkomen, vrijwel ontbreken op de door hem bestudeerde afbeeldingen uit de periode 1568-1632. Expliciet gezien mag dit waar zijn, maar via wapenschilden en andere symboliek zijn de autoriteiten toch zeker op diverse prenten gevisualiseerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het waarschijnlijk voor Sawyers artikel te laat verschenen proefschrift van Christi Klinkert, *Nassau in het nieuws* (2005), over de prenten van Maurits' militaire operaties in het decennium vóór 1600.

De auteurs van deze bundel laten opnieuw zien dat het onderzoek naar het vroegmoderne openbare debat en natiebeseft gebaat is bij een veelzijdige benadering. Voor de bundel als geheel geldt echter dat niet in alle bijdragen even duidelijk de verbinding tussen de thema's publieke opinievorming in identiteitsbesef wordt gelegd. Maar is dat per se nodig? De lezer wordt voldoende geprikkeld zelfstandig relaties te leggen en lijnen te trekken. Degene aan wie deze bundel is opgedragen mag kortom tevreden zijn met dit resultaat. Tot slot nog het volgende. Nergens valt in dit boek iets te lezen over de carrière van Alastair Duke, die langdurig verbonden was aan de universiteit

van Southampton. Met de Leidse universiteit had hij een bijzondere band, ook na het hem daar verleende doctoraat in 1990.

Joop W. Koopmans

Verheggen, E. M. F., *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw* (Dissertatie Nijmegen 2006, Zutphen: Walburg Pers, 2006, 368 blz., €39,95, ISBN 90 5730 389 2).

De geloofscultuur van katholieken in de Republiek der Verenigde Nederlanden moest zich wel geheel naar binnen richten, want van enige demonstratie naar buiten kon geen sprake zijn. Er is daarover al veel bekend uit polemieken, kerkboeken en gedichten en de aankleding van schuilkerken in stad en land. Hoe die innerlijkheid door godgewijde vrouwen werd beleefd, is af te lezen uit een bron die tot nu toe vrijwel niet was verkend: de bid- en devotieprenten, veelal gedrukt in de Zuidelijke Nederlanden. Vanaf het einde van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw waren die prenten in het Noorden volop beschikbaar. Vooral Antwerpse drukkerijen voorzagen in de brede behoefte eraan bij kloppen en begijnen, en de erop geschreven teksten, veelal geschreven door priesters, getuigen van vertrouwdheid met de traditie en een streng ascetische inslag. Zulke prentjes waren welkome geschenken, bijvoorbeeld bij intrede of professie van deze vrouwen, maar ook bij eerste communie, vormsel, priesterwijding en overlijden. Populaire thema's van deze voorstellingen waren het lijden van Christus, een belangstelling die aansloot bij de late middeleeuwen bijvoorbeeld die van de Moderne Devotie, de maagd Maria onder een van haar vele titels en de levens van vele, vooral vrouwelijke heiligen. Ook hier vinden we de gangbare controverses terug tussen reguliere en seculiere priesters, 'paters' en 'wereldheren'. Allerlei specifieke patersdevoties werden door de autochtone seculiere priesters als bijgeloof afgewezen. De productie van de prentjes (een grote verzameling bevindt zich in Het Catharijneconvent te Utrecht) werd in de loop van de achttiende eeuw steeds meer door Noord-Nederlandse drukkers en uitgevers overgenomen, en met de overgang naar de negentiende eeuw ontstaan niet alleen nieuwe grafische technieken, maar ook meer gestructureerde gemeenschappen van 'echte' religieuzen in de actieve zustercongregaties.

De ontsluiting van dit overvloedige, veelal sluimerende, beeldmateriaal was een moedige en in zekere zin baanbrekende onderneming. Vanzelfsprekend legt de auteur zich daarbij beperkingen op, die ze zorgvuldig verantwoordt. Enige weerklank in de publiciteit kreeg haar interpretatie van het woord 'kloppen', die al eerder verscheidene auteurs had beziggehouden maar nooit afdoende is komen vast te staan. Verheggen houdt het op de etymologie van 'aankloppen' van de bruidegom (Christus) aan het hart van zijn bruid, een thema dat al bekend is uit de laatmiddeleeuwse mystieke literatuur.

Het wil mij voorkomen dat de oorsprong van dit woord nog verder terugligt, namelijk in de Regel van Benedictus. Daarin is sprake van de aspirant-monnik, die tot de kloostergemeenschap moet worden toegelaten *als hij blijft aankloppen* ('si veniens perseveraverit pulsans'), hoofdstuk 58. Dit voorschrift van de monnikenvader heeft ertoe geleid dat in de middeleeuwen de novicen werden aangeduid als 'pulsantes', de kloppers. De bekende proost van Affligem, Benedictus van Haefthen, een geboren Utrechter, geeft van dit woordgebruik in zijn uitputtende commentaar op de Regel, de *Benedictus Illustratus* uit 1644, verscheidene voorbeelden. Is het niet daarom, besluit hij, dat de vrome maagden die God dienen, in onze streken 'klopjens' of 'klop-susters' worden genoemd, *pulsatrices* en *sorores pulsantes*, aangezien zij niet zoveel verschillen van novicen, die uitzien naar de religieuze professie? Hij voegt eraan toe: die uitleg bevalt mij beter dan die van Kiliaen, die de benaming 'klopjes' in verband brengt met 'cloppen' = *castrare*, onhuwbaar maken. Van Haefthens verklaring past ook goed in de context van Verheggens betoog over het verschil tussen kloppen en begijnen (100-101). Zij vermeldt daarin dat de novicen in het Haarlemse begijnhof werden aangeduid als 'klopjes': ze hadden immers nog geen geloften als begijn afgelegd. Pas nadat ze dit hadden gedaan, waren ze klopje af. Ligt het dan niet in de rede dat de aanduiding 'klopjes' refereert aan de aspirant-fase van het religieuze leven, de fase waarin men klopt aan de deur van het kloosterleven, dat immers in 'onze Bataafse streken' onmogelijk was?

Wat in deze royaal uitgegeven dissertatie het meest opvalt zijn de talloze afbeeldingen, in kleur en in zwart/wit, die bijna stuk voor stuk een beroep doen op een brede en diepgaande kennis van de bijbel, de liturgie, de hagiografie en de iconografie. Hier en daar kan er verschil van inzicht zijn. Zo is mijns inziens de 'Maria Magdalena' op pagina 131 in werkelijkheid Maria Egyptiaca, twee boetelingen die op pagina 236 zelfs worden vereenzelvigd. Vervelend is een zetfout als 'de bruiloft van Kanaän' (309, nr. 6), maar ongerijmd is het bijschrift bij de engel in de hof van Olijven (127, twee keer op pagina 151, 256): 'Christus ontvangt het H. Sacrament'. In werkelijkheid wordt hem door de engel de kelk van het lijden aangereikt (Lk. 22, 43-44). Op pagina 315 staat het opeens goed, zonder dat dit gevolgen heeft voor de vier eerdere bijschriften. De apostolisch vicaris Van Neercassel is nooit geschorst geweest (211) en de *moeder* van de rozenkrans op dezelfde pagina moet de *koningin* zijn. Rondom die voorstelling zijn de drie klassieke cycli van de geheimen van de rozenkrans afgebeeld, wat onvermeld blijft. En de vrouwelijke heilige die er samen met Dominicus op staat afgebeeld, is niet Rosa, maar Catharina van Siëna. In het algemeen ontbreekt veel uitleg, die voor een goed begrip onmisbaar is. Men moet er in de lopende tekst naar zoeken, maar de volledige portee wordt niet altijd duidelijk. Dat geldt vooral voor de Latijnse bijschriften. Bij de grote prent van de *Adoratio Magorum* (28, afb. 2.1) uit het meditatieboek van Nadal s.j. worden puntsgewijs twaalf subthema's ter overweging aangeboden, geheel volgens de klassieke Ignatiaanse methodiek. Die korte punten, A t/m M, hadden hier ter verduidelijking vertaald moeten worden, wat voor meer plaatsen geldt. Voor wie Latijn lezen is dat overbodig, maar die categorie is de afgelopen decennia drastisch gekrompen. Zo is er veel